

Ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλα ἔργα, ἅτινα πάντα, πλὴν τοῦ Λεξικοῦ, ἐξεδόθησαν ἐν Χάγῃ εἰς τέσσαρας τόμους¹. Ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ σπουδαιότατον εἶναι τὸ μέγα « Ἱστορικὸν καὶ κριτικὸν Λεξικόν »², περιεκτικὸν πάσης που τῆς ἐπιστημονικῆς ὕλης τῶν χρόνων ἐκείνων, ἰδίᾳ δ' ἐν τῇ φιλολογίᾳ, τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τῇ θεολογίᾳ, ἧτις παντοειδῆς ὕλη προσεφέρετο τοῖς πολλοῖς κατὰ τρόπον ἀκριβῆ καὶ εὐπρόσδεκτον.

2. Φιλοσοφία καὶ θρησκεία ἀσυμβίβαστα.—Ὁ Βάϋλος τὸ κατὰ πρῶτον, ἀφοῦ ἀπέσεισε τὴν σχολαστικὴν φιλοσοφίαν, ἦτο καρτεσιακὸς καὶ ἐθαύμαζε κατ' ἐξοχὴν τοῦ Καρτεσίου τὴν ἀπαίτησιν ὅπως χρησιμοποιῶμεν σαφεῖς καὶ ἐναργεῖς ἐννοίας καὶ ἀνάγωμεν τὰ περίπλοκα ζητήματα εἰς ἀπλᾶς καὶ αὐτοδῆλους ἀρχάς³. Ὑστερον δ' ὅμως ἡ ἀκριβεστέρα τῶν ποικίλων καὶ δυσχερῶν ἐπὶ μέρους προβλημάτων ἐξέτασις διήγειρεν αὐτῷ τὴν ἀμφιβολίαν καὶ ἔτρεψεν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν. Ἀμφέβαλλε περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς κατ' αἴσθησιν ἐμπειρίας καὶ περὶ τῆς πραγματικότητος τοῦ σωματικοῦ κόσμου, ἔτι δὲ καὶ περὶ τοῦ κύρους τῶν μαθηματικῶν ἀξιωμαμάτων, ἅτινα ἀπέφαινε ὡς ἐκ πείρας διὰ λογικῆς ἀφαιρέσεως προελθόντα καὶ μὴ παρέχοντα ἀπόλυτον βεβαιότητα περὶ τῆς ἐν τῷ μέλλοντι ἰσχύος αὐτῶν.

Κρίνων ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ διανοίας τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου

1. Oeuvres de P. Bayle κτλ. à la Haye, 1725 — 1731.

2. Dictionnaire historique et critique. Ἐξεδόθη τὸ κατ' ἀρχάς ἐν Ροττερδάμῃ τῷ 1685 καὶ 1697, εἰς δύο τόμους, ὕστερον δὲ (τῷ 1702) διωρθωμένον καὶ ἐπηυξημένον, τελειότερον ἔπειτα, τῷ 1740, εἰς τέσσαρας τόμους. Νεωτέρα ἔκδοσις ἐγένετο ἐν Παρισίοις, τῷ 1820, εἰς 16 τόμους. Μετὰ θάνατον (τῷ 1737) ἐξεδόθη τὸ « Systeme de la Philosophie », ἐν ᾧ περιέχονται αἱ παραδόσεις αὐτοῦ καὶ παρέχεται βραχεῖα ἐκθεσις τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ Καρτεσίου... Ῥητέον ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ 1684 ἐξέδιδε τὸ μηνιαῖον περιοδικὸν « Νέα τῆς πολιτείας τῶν γραμμάτων » (Nouvelles de la republique des lettres) προσπαθῶν νὰ διαφωτίσῃ τὴν κοινωνίαν διὰ τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων καὶ νὰ καταστήσῃ τὰ πορίσματα τῆς φιλοσοφίας προσιτὰ εἰς τοὺς πεπαιδευμένους.

3. Ἰδὲ Systeme de la Philosophie.

καθόλου νοῦ ὑπέλαβεν ὅτι οὗτος εἶναι ἰκανὸς νὰ καθαιρῆ καὶ οὐχὶ νὰ ἀνεγείρη, νὰ ἀποκαλύπτῃ πλάνας καὶ οὐχὶ νὰ ἀνευρίσκῃ ἀληθείας, νὰ διεγείρῃ ἀμφιβολίας καὶ οὐχὶ νὰ παρέχῃ βεβαιότητος¹. Οὕτω πως ἐχώρησεν εἰς τὸ ἀρνητικὸν ἔργον καὶ ἐπειράθη νὰ δείξῃ ὅτι πᾶσα σπουδὴ πρὸς διαλλαγὴν πίστεως καὶ γνώσεως εἶναι ματαία, ὅτι μεταξὺ ἀποκαλύψεως (πίστεως, θρησκείας) καὶ νοῦ (ἐπιστήμης, φιλοσοφίας) κρατεῖ μεγάλη ἀντίθεσις καὶ ἀγεφύρωτον χάσμα. Ἀντιμαχόμενος πρὸς τοὺς θεαρχικοὺς (θεϊστὰς) πειρᾶται ἕκ παντὸς τρόπου νὰ δείξῃ ὅτι τὰ χριστιανικὰ δόγματα δὲν εἶναι ἀποδεικτὰ καὶ πρὸς τὴν ἐπιστήμην συμβιβαστὰ καὶ ὅτι δὲν εἶναι μόνον ὑπὲρ λόγον ἀλλὰ καὶ παρὰ λόγον. Ἡ θρησκευτικὴ, λέγει, πίστις παρορᾷ, μᾶλλον δὲ ἀρνεῖται, τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας, ἀρχὰς καὶ ἀξιώματα καταφανῆ. Δεχομένη, ἐπὶ παραδείγματος, τὸ δόγμα τῆς ἁγίας Τριάδος παραβλέπει τὸ ἀξιώμα, καθ' ὃ δύο πράγματα μὴ διαφέροντα τρίτου δὲν διαφέρουσι καὶ ἀλλήλων². πρεσβεύουσα τὴν διατήρησιν τῶν δημιουργημάτων ὡς συνεχῆ δημιουργίαν ποιεῖ ἀμφίβολον τὸ ἄν τις νῦν εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ πρότερον ἢ ἄλλος τις νέος δημιουργηθεὶς μετὰ τῶν αὐτῶν ἰδιοτήτων³.

Ζητήματα κύρια ἀμφιλεγόμενα.—Πίστις (θρησκεία) καὶ νοῦς (φιλοσοφία) διίστανται καὶ διαφωνοῦσι σφόδρα, μάλιστα δὲ περὶ δύο σημαντικὰ ζητήματα, τὸ τῆς ἐνότητος τῆς ἀρχεγόνου οὐσίας καὶ τὸ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ μὲν πίστις διατείνεται ὅτι « οἱ οὐρανοὶ καὶ ὅλον τὸ σύμπαν διακηρύττουσι τὴν δόξαν, τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐνότητα (l'unité) τοῦ θεοῦ. Ἐκ τοῦ ἐναντίου δὲ ὁ νοῦς (διὰ τῶν Μανιχαίων), ἀποβλέπων εἰς τὰ ἐν τῷ κόσμῳ κακά, εἰς τὴν σύγκρασιν καὶ μεῖξιν τῆς εὐτυχίας

1. Oeuvres... τόμ. 3. Réponses aux questions, σ. 778.—Diction. art. Manich. Not. D.

2. Οὐχ ἤττον παρορᾷ καὶ τοῦτο τὸ ἐναργές, ὅτι δὲν ὑπάρχει διαφορὰ προσώπου καὶ οὐσίας· τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος μυστήριον βεβαιοῖ ὅτι τὰ πρόσωπα δύνανται νὰ πολλαπλασιάζωνται χωρὶς νὰ ἀποβάλληται ἡ τῆς οὐσίας ἐνότης.

3. Diction. Art. Pyrr. Not. B.

καὶ τῆς ἀρετῆς πρὸς τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν κακίαν, ἄγεται εἰς τὴν ὑπόθεσιν δὲ οὗ ἀρχῶν (τῆς μὲν τοῦ ἀγαθοῦ, τῆς δὲ τοῦ κακοῦ)· διότι εἶναι οὐ μόνον ἀνεξήγητον ἀλλὰ καὶ ἀκατανόητον ὅτι ἐκ τοῦ κράτους ὑπερτάτου ὄντος, ἀπείρως ἀγαθοῦ, ἀπείρως ἀγίου, ἀπείρως δυνατοῦ, εἰσῆχθη εἰς τὸν κόσμον τὸ κακόν »¹.

Πρὸς τὸ κακὸν σχετικῆ εἶναι ἡ ἐλευθερία, περὶ ἣν κρατεῖ ὡσαύτως διαφωνία. Ἡ μὲν πίστις παραδέχεται τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως καὶ διατείνεται ὅτι ὁ θεὸς ἐχορήγησεν αὐτὴν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἵνα οὗτοι δοκιμάζωνται καὶ ποιούμενοι καλὴν ἐκείνης χρῆσιν καθιστῶνται ἄξιοι τῆς χάριτος. "Ὅτι δὲ ὑπάρχει ἐλευθερία, ὁμολογεῖ, λέγει, ἡ αὐτογνωσία καὶ ἡ συνείδησις. Τὰ ἐναντία δ' ὅμως ἰσχυρίζεται ὁ νοῦς διαμφισβητῶν τὴν ἐλευθερίαν. Διότι πῶς ἦτο δυνατόν, λέγει, ἡ ἄπειρος ἀγαθότης τοῦ Δημιουργοῦ νὰ πορίσῃ ἐλευθερίαν, ἧς ἡ χρῆσις δύναται νὰ εἶναι εἴτε ἀγαθὴ εἴτε κακὴ ; Τοιαύτη ἐλευθερία, ἣτις ἐνδέχεται νὰ ἐφαρμοσθῇ κακῶς, δὲν εἶναι παντάπασι πηγὴ καὶ ὄργανον σωτηρίας. Καὶ ἂν δ' ἐμελλε νὰ χρησιμεύσῃ (ἡ ἐλευθερία) εἰς σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἔπρεπε νὰ ἐδίδοτο περιορισμένη, ὡς ἐδόθη εἰς τοὺς Ἀγγέλους καὶ τοὺς ἀγίους τοῦ παραδείσου, οἵτινες προωρίσθησαν νὰ ἐκλέγῃσι πάντοτε μόνον τὸ ἀγαθόν. Περιορισμένη δέ, ἀλλὰ πάντοτε ἀγαθὴ, ἐλευθερία θὰ ἐποίει τοὺς ἀνθρώπους εὐτυχεῖς, ὡς ποιεῖ τοὺς Ἀγγέλους. Οὔτε θὰ παρεκώλυεν οὔτε θὰ ἐμείου, τοῦναντίον μάλιστα θὰ ἠϋξανε τὴν χαρὰν καὶ τὴν εὐαρέστησιν τῆς συνειδήσεως ἢ πεποίθησις ὅτι ἐνεργοῦμεν αἰεὶ ὑποτασσόμενοι εἰς τὰς παρακελεύσεις καὶ καθοδηγήσεις τοῦ Θεοῦ². Πλὴν ἀλλ' ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐλευθερία, ὁ δ' ἐναντίος ἰσχυρισμὸς τῆς πίστεως εἶναι αὐθαίρετος. Διότι βεβαιοῦμαι μὲν σαφῶς καὶ εὐκρινῶς ὑπὸ τῆς ἐνδομύχου συνειδήσεως (τῆς αὐτογνωσίας) ὅτι ὑπάρχω, ἀλλὰ καὶ ἅμα ὅτι δὲν ὑπάρχω ἀπ' ἐμαυτοῦ (*par moi* —

1. Οἱ λόγοι, λέγει, δι' ὧν δικαιολογοῦσι τὴν ὑπαρξιν τοῦ κακοῦ, δὲν εἶναι τὸ παράπαν ἀποχρῶντες. (*Diction. Art Manich. Not. D. Art Pauliciens Not. E.*)

2. *Diction. Art. Origine. Not. F. Réponse aux quaestion. Oeuvre 3, σ. 662 ἐξ.*

même). Καὶ πάλιν συναισθάνομαι μὲν σαφῶς καὶ ἐναργῶς ὅτι ἐγὼ εἶμαι ὁ πράττων τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἀλλὰ οὐδαμῶς δικαιούμαι νὰ συμπεράνω ἐντεῦθεν ὅτι ἐνεργῶ ἀπ' ἐμαυτοῦ, ὅτι ἄρα εἶμαι ἐλεύθερος¹.

Τὶ λοιπὸν συνάγεται ἐκ πάντων τῶν εἰρημένων ; Οὐδὲν ἄλλο ἢ τοῦτο, ὅτι πίστις καὶ διάνοια, θρησκεία καὶ φιλοσοφία δὲν συμβιβάζονται πρὸς ἀλλήλας καὶ κατ' ἀκολουθίαν πρέπει νὰ ἐκλέξωμεν τὴν ἑτέραν τούτων. Ἐὰν θέλητε, λέγει, νὰ παραδέχησθε μόνον ὅ,τι εἶναι ἐναργές καὶ σύμφωνον πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ νοῦ, λάβετε τὴν φιλοσοφίαν καὶ ἄφετε τὸν χριστιανισμόν· ἐὰν δ' ὅμως θέλητε τὰ ἀκατάληπτα τῆς θρησκείας μυστήρια, λάβετε τὸν χριστιανισμόν καὶ ἄφετε τὴν φιλοσοφίαν, διότι τὰ δύο ταῦτα, τὸ ἐναργές δηλονότι καὶ τὸ ἀκατάληπτον, εἶναι ἀσυμβίβαστα, καθ' ὃν τρόπον εἶναι αἱ ἰδιότητες τοῦ τετραγώνου πρὸς τὰς τοῦ κύκλου².

3. Ἀ μ φ ι β ο λ ί α ι καὶ ἀ ν τ ι φ ά σ ε ι ς.—Τούτων οὕτως ἐχόντων ἐρωτᾶται, πότερον τῶν ἀντιθέτων τούτων καὶ πρὸς ἀλλήλα ἀσυμβιβάστων πρέπει νὰ προτιμήσωμεν, τὸν χριστιανισμόν, ἢ τὴν φιλοσοφίαν. Ὁ Βάϋλος οὐδεμίαν παρέχει σαφῆ ἀπόκρισιν ἀλλ' ἴσταται μετέωρος ἀμφιρρέπων καὶ ταλαντευόμενος μεταξὺ τῶν ἀντιθέτων· ὅτε μὲν ἐξυμνεῖ τοσοῦτον τὸν ἀνθρώπινον νοῦν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι προτιμᾷ αὐτά· ὅτε δὲ τοῦναντίον ἀπαιτεῖ ὅπως προκρίνωμεν τὸν χριστιανισμόν ἀντὶ τῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Θεὸς ἐχορήγησε, λέγει, ἀσφαλές μέσον πρὸς διάκρισιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ψευδοῦς· τὸ μέσον τοῦτο εἶναι τὸ φυσικὸν τοῦ

1. Ἐνθ. ἄνωτ.

2. Ὁ χριστιανὸς ὁ φοβούμενος τὰς πρὸς τὴν θρησκείαν ἀντιρρήσεις καὶ ταραττόμενος ἐκ τούτων πλησιάζει πρὸς τὸν ἄπιστον. Διότι τὰ μυστήρια τοῦ Εὐαγγελίου, ἀνήκοντα εἰς τὴν ὑπὲρ φύσιν τάξιν τῶν ὄντων, δὲν δύνανται οὐδ' ὀφείλουσι νὰ ὑπόκεινται εἰς τοὺς κανόνας τοῦ νοῦ ἡμῶν· οὔτε εἶναι προωρισμένα νὰ ὑφίστανται τὸν ἔλεγχον φιλοσοφικῶν ζητήσεων καὶ εἶναι κατ' οὐσίαν ὑποκείμενα τῆς πίστεως, οὐχὶ τῆς γνώσεως· εἰ δὲ μή, δὲν θὰ ἦσαν μυστήρια (Diction. Art Pyrrhon. Éclaircis. III, τόμ. 3 σ. 3156 καὶ Éclaircis. II σ. 3141.

νοῦ φῶς, ὅπερ κατέχοντες ὡς κανόνα δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν καὶ ἀποφαινώμεθα, ἂν διδασκαλία τις εἶναι ἀληθὴς ἢ σφαλερά. Ὁ μόνος ἄρα βεβαιωτικὸς λόγος τῆς ἀληθείας πράγματός τινος εἶναι ἢ συμφωνία αὐτοῦ πρὸς τὸ ἀρχέγονον καὶ κοινὸν τοῦ νοῦ φῶς¹. Δοθέντος ὅτι τὸ φυσικὸν φῶς προέρχεται ἐκ τοῦ θεοῦ, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φαντασθῶμεν ὅτι ὁ θεὸς ἀντιφάσκει πρὸς ἑαυτὸν καὶ ἀποκαλύπτει τὰ ἀντικρυς ἐναντία πρὸς τὰς ὑποδείξεις τοῦ φυσικοῦ νοῦ. Ἐὰν τοῦτον ἀπορρίψωμεν, οὐδὲν θὰ ἔχωμεν μέσον ὅπως διαγινώσκωμεν τὴν ἀλήθειαν καὶ διακρίνωμεν τὸ ἀγαθὸν ἀπὸ τοῦ κακοῦ². πρὸς τὸν νοῦν λοιπὸν πρέπει νὰ συμφωνῶμεν καὶ δι' αὐτοῦ νὰ δοκιμάζωμεν καὶ κρίνωμεν τὸ κῦρος καὶ τὴν ἀξίαν πάσης δοξασίας καὶ διδασκαλίας³.

Ἐνῶ δὲ οὕτως ἡ προτίμησις δίδεται εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἀφ' ἑτέρου κηρύττονται τὰ ὅλως ἐναντία, ὅτι τὰ μυστήρια τῆς θρησκείας εἶναι ἀνώτερα τοῦ νοῦ, ὅτι ἡ πίστις ἔχει τὴν πραγματικὴν ἀξίαν καὶ εἶναι ἀδιάφορον τὸ ὅτι ἀντιβαίνει πρὸς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν. Πρὸς τί ἂν ἡ πίστις διαφωνεῖ πρὸς τὸν νοῦν καὶ τὴν φιλοσοφίαν; Μήπως ὁ νοῦς συμφωνεῖ πρὸς ἑαυτὸν καὶ οἱ φιλόσοφοι πρὸς ἀλλήλους; Ἄλλ' ὁ νοῦς μᾶλλον καθαιρεῖ (καταλύει) ἢ ἀνεγείρει καὶ ὁμοιάζει πρὸς τὴν Πηνελόπην, ἥτις κατέστρεφε τὸ ἴδιον αὐτῆς ἔργον· γινώσκει δὲ μᾶλλον τί δὲν εἶναι τὰ πράγματα ἢ τί εἶναι⁴. ὁ νοῦς ἀποβαίνει ἀπατηλὸς ὁδηγὸς καὶ ἡ φιλοσοφία παρεικάζεται πρὸς τὰς διαβρωτικὰς κόνεις, αἵτινες τὸ νοσηρὸν κρέας τῆς πληγῆς καταφαγοῦσαι, περιτρώγουσι καὶ τὸ ὑγιές, διαβιβρώσκουσι τὸ ὄστοῦν καὶ διαπερῶσι μέχρι τοῦ μυελοῦ⁵.

1. Εὐθὺς ὡς στρέψωμεν τὴν προσοχὴν πρὸς τὸ φῶς ἐκεῖνο, ποριζόμεθα ἀμέσως ἀψευδῆ καὶ ἀδιάσειστον πεποίθησιν.

2. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἐξαρκεῖ εἰς τὸ νὰ διδάσκη τὸ ἀληθὲς καὶ καθοδηγῆ εἰς τὸ ἀγαθόν.

3. Diction. Art Pyrrhon. Not. B. Art Spinoza Not. H κ. ἄ.

4. Diction. τόμ. 3, σ. 3140. Oeuvr. τόμ. 3. Réponses aux quaest. σ. 778.

5. Diction. Art. Acesta G.

Ἵπὲρ τὸν νοῦν εἶναι ἡ πίστις, αἱ θεολογικαὶ ἀλήθειαι, ἐστηριγμένοι εἰς τὴν αὐθεντίαν τοῦ ἀπολύτου ὄντος τοῦ οὔτε ἀπατῶντος οὔτε ἀπατωμένου. Ὅθεν ὀφείλομεν τὰ μυστήρια τοῦ Εὐαγγελίου νὰ ἀποδεχώμεθα ἀδιστακτικῶς πιστεύοντες εἰς αὐτὰ ὡς τεθεμελιωμένα ἐπὶ τοῦ θείου κύρους, εἰ καὶ μὴ κατανοοῦμεν ταῦτα μηδὲ δυνάμεθα νὰ προσαρμόσωμεν πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς φιλοσοφίας. Τοῦτο δ' ὅμως εἶναι ὅλως ἀδιάφορον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν· διότι ἡ εἰς τὰ μυστήρια πίστις εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς σαφηνείας τῶν πραγμάτων καὶ ἀπὸ τῆς συμφωνίας ἐκείνων πρὸς τὰ ἀξιώματα τῆς φιλοσοφίας¹. Ἡ δ' ἐπίγνωσις τῆς διαφορᾶς νοῦ (φιλοσοφίας) καὶ θρησκείας παρέχει κατὰ τοσοῦτον ὠφέλειαν, καθ' ὅσον γινώσκων τις τὰς πρὸς τὰ χριστιανικὰ δόγματα συμφυεῖς δυσχερείας, μανθάνει νὰ δυσπιστῇ πρὸς τὸν νοῦν, νὰ προσφεύγῃ εἰς τὴν θρησκείαν καὶ νὰ ἐκτιμᾷ τὸ μέγεθος τῆς χάριτος, ἣν ὁ θεὸς ἐχαρίσατο ἡμῖν πορίσας τὴν πίστιν². Ἡ ἀξία τῆς πίστεως ἀποβαίνει τοσοῦτω μείζων, ὅσω μᾶλλον τὰ ὑποκείμενα αὐτῆς ὑπέρκεινται τοῦ νοῦ· διότι, ὅσω ἀκαταληπτότερα εἶναι ἐκεῖνα, τοσοῦτω μείζονας δυσχερείας ὑπερορῶμεν χάριν τῆς θείας αὐθεντίας³.

Λ ο ξ ό τ η τ ε ς.—Εἶναι εὐδὴλον ὅτι παριστάμεθα ἔκπληκτοι πρὸ τῶν μεγάλων ἀντιθέσεων καὶ παραδόξων ἀντιφάσεων, οἷας δυσκόλως τις εὐρίσκει ἀλλαχοῦ ἐν τῇ νεωτέρᾳ φιλοσοφίᾳ. Πειρᾶται

1. Oeuvr. τόμ. 3. Rép. aux quaest. σ. 760. 762. 769.

2. Οὕτω τις ὑποτάσσει τὸν νοῦν εἰς τὴν πίστιν καὶ δὲν συζητεῖ περὶ τινῶν πραγμάτων, ἢ, ἐὰν συζητῇ, ὁμολογεῖ ὅτι τὰς αἰτίας καὶ τοὺς λόγους τῶν ἀποκεκαλυμμένων πραγμάτων δὲν κατανοεῖ. Τοιοῦτοτρόπως φεύγει τὰς ἔριδας· διότι εἰς τὸν ἀρνούμενον ὅτι ἡ ἀγία Γραφή εἶναι θεόπνευστος θὰ εἴπη τελευτῶν « μετὰ τοῦ ἀρνούμενου τὰς ἀρχὰς καὶ αἰτίας δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ συζήτησις » (« adversus negantem principia non est disputandum »). (Diction. Art. Origin. Not. F. αὐτ. τόμ. 3. Éclairc. 3. σ. 3153.

3. Ἐνθ ἄνωτ. σ. 3156. Τὰ ἀντιφατικὰ καὶ μυστηριώδη δόγματα εἶναι, λέγει, εἰς τοὺς πολλοὺς θελκτικὰ καὶ ἐπιβλητικὰ· « ὁ θέλων νὰ ἐπινοήσῃ φιλοσοφικὴν (λογικὴν) θρησκείαν θὰ ἀπομακρύνῃ ἀπ' αὐτῆς πάντα τὰ δυσνόητα ἀξιώματα· ἀλλ' ἂς μὴ ἀπατᾶται νομίζων ὅτι τὸ πλῆθος θὰ ἀκολουθήσῃ αὐτῷ ».

ὁ ἀνὴρ οὗτος νὰ ἐμφανίσῃ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν θρησκείαν ὡς εὐρισκομένας ἐν ἄκρᾳ πρὸς ἀλλήλας ἀντιθέσει. Καὶ νῦν μὲν φαίνεται ὅτι ὑπερμαχεῖ τοῦ νοῦ καὶ τῆς φιλοσοφίας ὑποτιμῶν τὴν πίστιν· νῦν δὲ τοῦναντίον ἐξαίρει τὴν πίστιν ὑποτιμῶν τὴν ἀξίαν τῆς ἐπιστήμης. Ἐνῶ δ' εἶναι κατὰ βάθος σκεπτικὸς καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ὁμολογῇ ἀληθείας ἀλλὰ τὸ πολὺ μόνον πιθανότητας, ὅμως ἀναγνωρίζει ἀληθείας καὶ παρέσχεν εἰς πολλοὺς τὸ ἐνδόξιμον νὰ χαρακτηρίσῃ αὐτὸν ὡς ὀπαδὸν τῆς « διττῆς ἀληθείας »¹.

Ἐξαγγέλλων ἐμφαντικῶς τὰς ἀπὸ τοῦ Βάκωνος ἤδη λανθανούσας καὶ ἐπὶ τῶν χρόνων αὐτοῦ σοβούσας ζωηρὰς ἀμφιβολίας ἐπιζητεῖ νὰ δείξῃ ὅτι τὰ δόγματα τῆς θετικῆς θρησκείας ἀντίκεινται πρὸς τὰς ἀπλουστάτας καὶ ἐναργεστάτας ἀρχὰς τοῦ φυσικοῦ νοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνηται λόγος περὶ θρησκείας ἀρμοστῆς καὶ συμφώνου πρὸς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν. Καὶ ἐνῶ ἀποφαίνει τὰ δόγματα τῆς θρησκείας ὡς ἀντίθετα καὶ ἀσυμβίβαστα πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ὅμως ἀφ' ἑτέρου θέλων (ἢ προσποιούμενος ὅτι θέλει) νὰ σώσῃ τὴν πίστιν ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀλήθεια τῶν θεολογικῶν διδασκα-

1. Τοιαύτη ἐκδοχὴ φαίνεται ἡμῖν γε ἥκιστα ἀποδεκτὴ, ἀντικρυς δ' ἐσφαλμένη. Διότι ἀμφιρέπων ὁ Βάυλος μεταξὺ πίστεως καὶ λόγου (νοῦ) δὲν καταλήγει εἰς τὸ νὰ παραδέχεται τὰς ἀποφάνσεις ἀμφοτέρων, ἀλλ' ἀποκλίνει εἰς προτίμησιν ἐκείνης (τῆς πίστεως, τῆς θρησκείας). Τοῦτο συνάγομεν μετὰ πεποιθήσεως, πλὴν ἄλλων, καὶ ἐκ τῆς ῥητῆς δηλώσεως αὐτοῦ (*Diction. Art Spinoza, Not. H*), καθ' ἣν « Δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις μεταξὺ τῶν δύο τούτων πραγμάτων, ἦτοι 1) τὸ φῶς τοῦ λογικοῦ διδάσκει με ὅτι τοῦτο (δηλ. πρᾶγμα τι) εἶναι ψευδές, καὶ 2) πιστεύω ὅμως αὐτό, διότι πέποιθα ὅτι τὸ φῶς τοῦτο (τοῦ λογικοῦ) δὲν εἶναι ἀναμφίβολον (ἀναμάρτητον) (*infaillible*)... Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι πιστεύει τις (ἦτοι πιστεύω ἐγὼ) καὶ δὲν πιστεύει τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ». (*C'est ne point croire et ne pas croire en même temps une même chose*) ». Λέγει δηλαδή, ὅτι, ἐὰν πίστις καὶ νοῦς διδάσκωσι πρὸς τοῦ αὐτοῦ πράγματος τὰ ἐναντία, αὐτὸς δὲν θὰ δεχθῇ ἀμφοτέρω, ἀλλὰ θὰ προτιμήσῃ τὴν ἀπόφασιν τῆς πίστεως, οὐχὶ τοῦ νοῦ τοῦ ὑποκειμένου εἰς πλάνη. Ὡστε ἀπορρίπτει διαρρήδην τὸ δόγμα τῆς διττῆς ἀληθείας. Οὐδ' ἦτο δυνατόν νὰ πράξῃ ἄλλως ἀνὴρ κατ' ἐξοχὴν σκεπτικὸς.

λιῶν εἶναι ἀναμφίλεκτος· οὐδὲ διστάζει νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ῥῆσιν τοῦ Τερτυλλιανοῦ « credo quia absurdum est ».

4. Ἡ ἠθικότης ἄσχετος πρὸς τὴν θρησκείαν.—Δὲν λείπει ὅμως ἀπὸ τοῦ Βαύλου ὅλως τὸ θετικὸν τῆς διδασκαλίας στοιχεῖον καὶ τοῦτο ἀξιόλογον. Παρατηρεῖ δηλαδή ὅτι, καίτοι τὰ θρησκευτικὰ δόγματα εἶναι ἀντίθετα πρὸς τὸν νοῦν, ἔχουσιν ἠθικὰ αἰτήματα ἔλλογα· πάντα που τὰ δόγματα εἶναι σύμφωνα πρὸς τὴν ἠθικὴν, πρῶτως δὲ καὶ κυρίως τὰ χριστιανικά. Ἄλλ' οὔτε ἡ πίστις μόνη ἄγει εἰς τὴν ἠθικότητα οὔτε ἡ ἀπιστία εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἀνηθικότητος. Προθυμεῖται λοιπὸν ὁ ἀνὴρ νὰ δείξῃ ὅτι αἱ ἠθικαὶ προσταγαὶ ἔχουσι τὴν ἀξίαν ἐν ἑαυταῖς καὶ κατάγονται ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· ὅτι ἡ ἀναφορὰ αὐτῶν πρὸς τὴν θείαν ἐντολὴν δὲν ὠφελεῖ, ἀλλὰ μόνον νὰ βλάβῃ δύναται διὰ τῆς ἀναμίξεως εὐχῶν, ἐλπίδων καὶ φόβων¹. Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις, καθὰ καὶ αἱ φιλοσοφικαὶ δοξασαί, εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὴν ἠθικότητα, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἱστορία².

Ἐντεῦθεν ἀπαιτεῖται ἐντόνως ὁ χωρισμὸς τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ὁ χωρισμὸς τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς πολιτείας καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἀπόλυτος θρησκευτικὴ ἐλευθερία³. κηρύττεται νῦν τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας ὅτι εἶναι δυνατὴ καὶ ἀθέων πολιτεία, ἐὰν μόνον διέπῃται ὑπὸ τιμίων ἀρχῶν καὶ αὐστηρῶν κολασμῶν. Αἱ θεωρίαι

1. Ἐπιθ. Réponse aux quaestions d'un Provincial.

2. Πολλοὶ ἔθνη ἐγένοντο ἐνάρετοι καὶ τούναντίον πολλοὶ χριστιανοὶ κακοί, σκληροὶ καὶ ἀπάνθρωποι. Τοῦτο διδάσκει, λέγει, ὅτι ἡ ἠθικότης εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὅτι (ὅπερ ἐδιδάχθη ἤδη ἐπὶ τῆς Ἀναγεννήσεως) τὸ φυσικὸν ὀρμέφυτον καὶ ἡ ἄμεσος κλίσις πρὸς τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ἀγαθὸν ἀπεργάζονται τὸν εὐπρεπῆ καὶ ἐνάρετον βίον.

Οἱ Σαδδουκαῖοι, παρατηρεῖ, οἱ ἀρνούμενοι τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς ἦσαν τιμιώτεροι τῶν Φαρισαίων τῶν καυχωμένων ἐπὶ τῇ τηρήσει τοῦ θείου νόμου (Diction. Art. Sadducéens Not. E.).

3. Ὁ Βαύλος δοξάζει ὅτι ἡ θρησκευτικότης βλάπτει τὴν πολιτικὴν ζωὴν καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀνάτασις ποιεῖ τὸν χριστιανὸν κακὸν μᾶλλον καὶ ἀδιάφορον ἢ ἀγαθὸν καὶ ἐνθουσιώδη πολίτην.

αὐται ἔσχον ἰσχυράν ἐπίδρασιν καὶ κατέστησαν πρυτανεύουσαι ἔννοιαι τοῦ Διαφωτισμοῦ¹.

5. Ἐπισκοπήσις.—Ἀνασκοποῦντες τὰ εἰρημένα παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Βάυλος ἦτο φύσει κεκοσμημένος δι' ἀρνητικῆς μᾶλλον καὶ σκεπτικῆς διαθέσεως ἢ διὰ θετικῆς διανοίας· ὀξύνους μᾶλλον ἢ βαθύνους ἦτο ἐπιρρεπὴς καὶ ἐπιτήδειος εἰς τὸ νὰ ἀνευρίσκη πανταχοῦ δυσκολίας (χωρὶς νὰ ἐπιλύη αὐτάς) καὶ δι' ὀξείας διαλεκτικῆς νὰ ἀνιχνεύη καὶ ἐξαίρη τὰς ἀντιφάσεις ἄλλων. Πλὴν ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ ἐκφύγη καὶ αὐτὸς ταύτας· διότι χωρεῖ διὰ μέσου ἀντινομιῶν καὶ κινδυνεύει νὰ καταποντισθῇ ἐν αὐταῖς. Κατ' οὐσίαν ὢν ἄκρως σκεπτικὸς οὔτε εἰς τὸν νοῦν οὔτε εἰς τὴν πίστιν ἦτο δυνατόν νὰ στηρίζηται. Καὶ ὅτε μὲν ἀντιμάχεται πρὸς τὸν νοῦν ὑπομιμνήσκων τὴν ἀδυναμίαν καὶ ἀστάθειαν αὐτοῦ, ὅτε δὲ πρὸς τὴν πίστιν ὡς παραδεχομένην πράγματα παράλογα καὶ πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν ἀσυμβίβαστα². Μετεωριζόμενος δὲ πάλιν καὶ ἀμφιταλαντευόμενος μεταξὺ νοῦ (φιλοσοφίας) καὶ πίστεως (θρησκείας) φαίνεται ὅτι ἀποκλίνει ὑπὲρ τῆς τελευταίας ταύτης. Εἶναι δ' ὅμως εὐδὴλον ὅτι ἐπ' ἀληθείας διέσειε καὶ ἀνέτρεπε, τὸ καθ' ἑαυτόν, τὴν πίστιν, ἀφοῦ ἀπεδείκνυεν, ὡς ἐφρόνει, ταύτην παράλογον. Καὶ ἂν αὐτὸς ἦτο ἢ τοῦλάχιστον ἐφαίνετο ὅτι ἦτο πιστὸς καὶ εὐσεβής³, ὅμως διὰ τῶν οἰκείων θεωριῶν ἤγεν εἰς τὴν ἀπιστίαν⁴ καὶ ἐποίει τοὺς ἄλλους, ἔστω καὶ ἄ-

1. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς θεαρχικοὺς (θεϊστὰς) καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας ἄλλων (Βολταίρου, Χιουμίου, Lessing, Καντίου), θελόντων νὰ καταστήσωσι τὴν ἠθικότητα κύριον περιεχόμενον τῆς λογικῆς θρησκείας, ὁ Βάυλος ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχει θρησκεία τοῦ νοῦ καὶ θεωρεῖ τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς θρησκευτικότητος αὐτοῦ.

2. Ἡ διδασκαλία, φέρ' εἰπεῖν, ἡ περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ περὶ θείας προνοίας δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὰ μυρία φυσικὰ καὶ ἠθικὰ κακὰ· ἡ δὲ διδασκαλία ἡ περὶ προπατορικῆς ἁμαρτίας δὲν συνάδει πρὸς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς εὐθύνης.

3. Λέγομεν τοῦτο, διότι δὲν εἶναι εὐκόλος ἡ ἀπόφανσις περὶ τῆς εἰλικρινοῦς εὐσεβείας τοῦ ἀνδρός. Ἐν αὐτῷ τῷ Λεξικῷ τὰ μὲν ἄρθρα συντάσσει ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς πίστεως, τὰς δὲ οἰκείας σημειώσεις ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐπιστήμης.

4. Καθόλου εἰπεῖν ἡ ἐν Γαλλίᾳ σκεπτικὴ τάσις ἦτο τόσο ἀρνητικὴ καὶ

κων, νὰ ἀπομυζῶσιν ἄφθονον τὸν ὀλεθροποιὸν ἐκείνης χυμόν¹.

Παρὰ πάντα ταῦτα ἦτο ὁ Βάυλος, καθὰ οἱ τῶν χρόνων ἐκείνων σκεπτικοί, πολυμερῆς καὶ πολυῖστωρ, ὁ εὐρυμαθέστατος καὶ πρῶτος τῶν συγχρόνων, φιλόλογος καὶ ἱστορικὸς μᾶλλον ἢ φιλόσοφος, διακρινόμενος διὰ τὸ λεπτὸν καὶ εὐχαρι ὕφος. Μετὰ δὲ τῆς ἀπεράντου πολυγνώσιας συνεδύαζε τὸ χάρισμα τῆς λαμπρᾶς ἐκθέσεως, τῆς σαφοῦς καὶ ἐναργοῦς ἀπεικονίσεως καὶ τῶν δυσχερεστάτων ἔτι ζητημάτων ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς ἀγῶσι καὶ ἐλέγχοις ἦτο πρότυπον εὐτόνου καὶ ζωηροῦ, ἅμα δὲ κομψοῦ καὶ χαρίεντος ἐπικριτοῦ. Διὸ καὶ ὑπῆρξεν ἰσχυρὰ ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς μετέπειτα, οὐ μόνον δ' ἐν Γαλλίᾳ ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις χώραις^{2,3}.

Ἐνταῦθα μνημονευτέος ἐν τοῖς σκεπτικοῖς ὁ

Φ Ο Ν Τ Ε Ν Ε Λ Λ Ο Σ

Ὁ Βερνάρδος Φοντενέλλος (Bernard le Bouyer de Fontenelle) ἐγεννήθη ἐν Rouen τῷ 1657 καὶ ἀπέθανεν ἑκατονταετῆς

ἐπιβλαβῆς εἰς τὴν εὐσέβειαν, ὥστε ἡ λέξις σ κ ε π τ ι κ ὸ ς ἐδήλου τὸν δυσπιστοῦντα εἰς τὰ χριστιανικὰ δόγματα.

1. Ἦτο εὐλογος καὶ φυσικὴ ἡ πρὸ τοῦ (ὑπὸ τοῦ Βαύλου κατ' οὐσίαν προβαλλομένου) διλήμματος θέσις τῶν δογματικῶν καὶ τῶν ἐμπειρικῶν. Οὗτοι θὰ προετίμων, ὅπως καὶ προετίμησαν, τὴν γνῶσιν καὶ θὰ ἀπέρριπτον τὴν πίστιν. Τοῦτο δὴ ἐποίησαν ἄλλοι τε καὶ οἱ Ἐγκυκλοπαιδικοὶ καὶ μετ' αὐτῶν ὄλος ὁ γαλλικὸς διαφωτισμός. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὁ παράδοξος « εὐσεβῆς » Βάυλος παρέσχεν εἰς τοὺς διαφωτιστὰς καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Βολταῖρον ὀξύτατα ὄπλα πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἐκκλησίας.

2. Ὁ Βάυλος ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τὸν Χιούμιον καὶ τὸν Κάντιον, μάλιστα δ' ἐπὶ τὸν J. Gottsched, ὅστις μετέφρασε τὸ Λεξικὸν ἐκείνου εἰς τὴν γερμανικὴν (εἰς τέσσαρας τόμους, τῷ 1741—1744).

3. Ἐκ τῶν περὶ Βαύλου διαλαβόντων μνημονευτέοι οἱ ἐξῆς: A. Deschamps, La génèse du scepticisme  rudit chez Bayle, 1878.—Louis Betz P. Bayle, 1896.—Dubois, Bayle et la tolérance, 1902.—A. Cazes, P. Bayle, sa vie, ses idées, son influence, son oeuvre, 1905.—J. Devolve, Essai sur P. Bayle, Religion, critique et philosophie positive, 1906.—S. Elisabeth Bernardine, P. Bayle, 1930.—L. Courtines P. Bayles Religion with England and the English 1938.

έν Παρισίοις, τῷ 1757. Οὗτος, ποιητής τὸ κατ' ἀρχὰς ὢν μικρῶν στίχων καὶ τινος ἀνεπιτυχοῦς τραγωδίας, κατελήφθη ὑπὸ σφοδρᾶς ἐπιθυμίας νὰ ἀνερευνήσῃ τὴν περὶ τὰς διαθέσεις καὶ κλίσεις τῶν ἀνθρώπων μεταβολὴν καὶ τὴν αἰτίαν αὐτῆς. Παρατήρησε δηλαδὴ ὅτι « συντελεῖται συνεχῶς κίνησις ἐν τῇ διανοήσει τῶν λαῶν, ἐν ταῖς διαθέσεσιν αὐτῶν βαθμιαία μεταβολή, αἰωνία ἐπανάστασις δοξασιῶν καὶ συνηθειῶν » καὶ ὅτι αἱ μεταβολαὶ αὗται δὲν εἶναι τυχαῖαι καὶ ἄνευ κανόνος ἀλλ' « ἔχουσι ἀναγκαίαν μὲν ἀλλὰ λανθάνουσιν συνάφειαν ».

Γενόμενος γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημείας τῶν ἐπιστημῶν ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ μελετήσῃ ἀκριβέστερον τὴν σύγχρονον ἐπιστημονικὴν κατάστασιν, ἰδίᾳ δὲ τὴν μαθηματικὴν καὶ τὴν φυσικὴν, καὶ νὰ διακρίνῃ τὴν προκύπτουσαν νέαν πνευματικὴν ῥοπὴν, ὡς καὶ τὰ λανθάνοντα θεμελιώδη γνωρίσματα τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως, ἧς μορφή ἦτο ἐκείνη. Προεθυμήθη λοιπὸν ἐν τοῖς ἔργοις αὐτοῦ¹ νὰ περιγράψῃ τὴν ἀνθρωπίνην διανόησιν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ὑπερφυᾶ ἀνάπτυξιν, ἣν ἐπεῖδον ἐν τῷ 17ῳ αἰῶνι αἱ μαθηματικαὶ καὶ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι. Δεικνύει πῶς ἡ νόησις ἐρμηνεύει τὰ ἄγνωστα ἐκ τῶν γνωστῶν καὶ χωρεῖ ἀπὸ τῶν μύθων εἰς τὰς ἐπιστήμας². εὐρίσκει δὲ ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τοῦ νεωτέρου ἀνθρώπου ἔγκειται ἐν τῇ αὐξήσει τῶν γνώσεων, οὐχὶ δ' ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς

1. Κυριώτερα τῶν ἔργων τοῦ Φοντενέλλου εἶναι τὰ ἐπιγραφόμενα « Διάλογοι νεκρῶν » (Dialogues des morts, 1681).—« Ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ φυσικοῦ συστήματος τῶν εὐκαίρων ἀφορμῶν » (Doutes sur le système physique des causes occasionelles), 1686, (ἄνωνύμως).—« Λόγοι περὶ τοῦ πλήθους τῶν κόσμων (Entretiens sur la pluralité des mondes).—« Ἱστορία τῶν χρησμῶν » (Histoires des oracles, 1687). νεωτέρα ἔκδοσις τῷ 1908.—« Ἐγκώμιον τοῦ Νεύτωνος » (Eloge de Newton 1727). Πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ ἐξεδόθησαν εἰς 12 τόμους, τῷ 1758-1766· νεωτέρα ἔκδοσις ἐγένετο ἐν Παρισίοις εἰς τρεῖς τόμους, τῷ 1818.

2. Οἱ ἀνθρωποὶ ζητοῦσι, λέγει, τὰς αἰτίας τῶν φαινομένων καὶ καταφεύγουσι πρὸς τοῦτο οἱ μὲν παλαιότεροι εἰς τοὺς μύθους, οἱ δὲ νεώτεροι εἰς τὰς ἐπιστήμας. Οἱ θεοὶ καὶ αἱ θεαὶ τῶν μύθων προῆλθον ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς, ἣτις διέπει σήμερον τὰς ἐπιστήμας, τουτέστιν ἐκ τῆς σπουδῆς ὅπως τὰ πράγματα ἀναχθῶσιν εἰς τὰ αἷτια αὐτῶν.

διανοήσεως, παραμενούσης ὁμοίας πρὸς τὴν τοῦ ἀρχεγόνου : « πάντες οἱ ἄνθρωποι ὁμοιάζουσι τοσοῦτο πρὸς ἀλλήλους, ὥστε δὲν ὑπάρχουσι λαοί, ὧν αἱ μωρίαὶ νὰ μὴ ποιῶσιν ἡμᾶς νὰ τρέμωμεν »¹.

Καὶ τοῦ ἀνδρὸς τούτου ὁ θεὸς δὲν εἶναι ὁ θεὸς τῆς ἱστορίας, ὁ ὑπὸ τῶν μισαλλοδόξων ἀνακρηρυττόμενος, ἀλλ' ὁ καθ' ὠρισμένους νόμους ἐνεργῶν θεὸς τῆς φύσεως· ἐν τῇ φύσει λοιπὸν καὶ οὐχὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀποκαλύπτεται ὁ θεός : « ἡ φυσικὴ ἀκολουθεῖ καὶ διασαφεῖ τὰ ἔχνη τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἀπείρου σοφίας τῆς δημιουργήσεως τὰ πάντα, ἐνῶ ἡ ἱστορία ἔχει ὑπόθεσιν τὰ πάθη καὶ τὰς ἰδιοτροπίας τῶν ἀνθρώπων »².

Εἰρήσθω τέλος ὅτι καὶ ἐν τῷ βαθυτάτῳ γήρατι (τῷ 1752) ὑπερεμάχει τῆς περὶ δίνης θεωρίας τοῦ Καρτεσίου συνάπτων αὐτὴν πρὸς τοὺς νόμους τοῦ Κεπλέρου καὶ καταπολεμῶν τὴν νευτώνειον ἀρχὴν τῆς ἔλξεως ὡς ἀστηρίκτου καὶ ἀνυποστάτου ἰδιότητος^{3,4}.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν Καρτεσιακῶν, οἵτινες συνήγαγον τὰς λογικὰς ἀκολουθίας ὧν ὁ ἰδρυτὴς τῆς Σχολῆς ὑπέθετο ἀρχῶν. Παρατηρήσαμεν ἤδη ἐν τοῖς πρόσθεν τὰς συναφεῖς πρὸς τὸν δυϊσμὸν τοῦ Καρτεσίου δυσχερείας καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἀνακλύπτοντα στοιχεῖα τοῦ ἐνισμού⁵. Τὰ λανθάνοντα ἐκεῖνα σπέρματα τοῦ ἐνισμού, εὐνοηθέντα καὶ θεραπευθέντα ὑπὸ τῶν μαθητῶν, ἀνεβλάστησαν εἰς εὐχυμον δένδρον, οὗ γενναῖος καὶ ἀδρότατος καρπὸς ὑπῆρξεν ἡ πανθεϊκὴ φιλοσοφία· ταύτης πρῶτος καὶ κυριώτατος ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἀντιπρόσωπος εἶναι ὁ Σπινόζας.

1. Ἔκδ. 1818. 2, σελ. 431.

2. 1, 35.

3. Καὶ ὅμως ἡ καρτεσιακὴ Φυσικὴ ἦτο ἤδη παρηγκωνισμένη παρευδοκιμηθεῖσα ὑπὸ τῆς περὶ κόσμου θεωρίας τοῦ Νεύτωνος, οὗ τὴν νίκην ἀνωμολόγησαν ἄλλοι τε καὶ ὁ Βολταῖρος.

4. Περὶ τοῦ Φοντενέλλου διέλαβον οἱ V. C l a c h a n t, Causerie sur Fontenelle, 1904.—A. C a b o r d e—M i l a s, Fontenelle, 1905.—L. M a i g r o n, Fontenelle 1906.—S p e h n e r, Malebranches Occasionismus in Lichte der Kritik Fontenelles (Arch. für Gesch. der Philos., τόμ. 29 (1916) σελ. 256-280). R. C a r r é La Philosophie de Fontenelle ou le sourire de la raison, 1932.

5. Ἴδὲ ἀνωτέρω σ. 132, ἐξ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΠΑΝΘΕΪΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΣΠΙΝΟΖΑΣ

1. ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΣΥΓΓΡΑΦΗ

Ὁ Βαρούχ ἢ Βενέδικτος^{1,2} Σπινόζας (Baruch Spinoza), κατὰ δὲ τὴν ἰσπανικὴν ἢ πορτογαλλικὴν μορφήν τοῦ ὀνόματος Baruch d' Espinoza ἢ Despinoza)³ ἐγεννήθη τῇ 24 Νοεμβρίου τοῦ 1632 ἐν Ἀμστελοδάμῳ (Amsterdam) τῆς Ὀλλανδίας, ὅπου οἱ γονεῖς αὐτοῦ, Ἰουδαῖοι, φοβούμενοι τὴν ἱεράν ἐξέτασιν, εἶχον καταφύγει. Ὁ πατήρ, ἔντιμος καὶ εὐπορος ἔμπορος, ἐπεμελήθη τῆς ἀνατροφῆς τοῦ μόνου υἱοῦ, οὗτινος διέγνω πρώτῳ τὰ σπάνια προτερήματα. Φοιτήσας δὲ ὁ παῖς εἰς τὸ ἰουδαϊκὸν σχολεῖον καὶ ἐντραφεὶς ἐν εὐλαβείᾳ πρὸς τὴν ἱεράν Γραφήν, προωρίζετο εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ ῥαββίνου. Ὁ περιώνυμος ταλμουδιστῆς ῥαββῖνος Morteira ἐδίδαξεν αὐτὸν τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν καὶ εἰσήγαγεν εἰς τὴν Π. Διαθήκην καὶ

1. Τὰς περὶ τοῦ βίου τοῦ Σπινόζα εἰδήσεις ἀρυόμεθα, πλὴν τῶν ἰδίων αὐτοῦ συγγραφῶν καὶ ἐπιστολῶν, μάλιστα ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ ἐναντίου μὲν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἐκείνου, ἀλλὰ φιλαλήθους ἱερέως Colerus, γράψαντος *La vie de B. Spinoza*, 1706. Τῷ προηγουμένῳ ἔτει ἐξεδόθη τὸ αὐτὸ ὀλλανδιστί, ὕστερον δὲ (τῷ 1733) καὶ γερμανιστί. Ἐπιθι τὰς ὑπὸ τοῦ J. Jelles καὶ ἄλλων συνταχθείσας βιογραφίας τοῦ Σπινόζα (C. G e b h a r t, *Spinoza, Lebens und Gespräche Spin. Sämtl. Werke* τόμ. 3). Ἀρίστη εἶναι ἡ πραγματεία τοῦ F r e n d e n t h a l, *Das Leben Spinozas*, 1904. πρβλ. τοῦ αὐτοῦ « *Die Lebensgeschichte Spinozas*, 1899.

2. Αὐτὸς ὁ Σπινόζας μετέφρασεν ὕστερον τὸ ὄνομα αὐτοῦ Baruch λατινιστὶ Benedictus.

3. Τὸ de τοῦ ὀνόματος δὲν σημαίνει εὐγένειαν οἴκου, ἀλλὰ τὴν ἐξ ἧς προήρχετο ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ ἰσπανικὴν (ἢ πορτογαλλικὴν) καταγωγὴν.

τὸ Ταλμούδ· διαγνοὺς δὲ τὰς ὑπερόχους τοῦ νεανίου ἀρετὰς ἤλπι-
ζεν ὅτι θὰ ἐμόρφου τοῦτον στῦλον τῆς Συναγωγῆς¹. Ἄλλ' ὁ ἀγχί-
νους νέος, κριτικὴν ἔχων διάνοιαν καὶ μὴ εὐρίσκων ἐπαρκῆ τὴν
ἰουδαϊκὴν θεολογίαν καὶ θεοσοφίαν ἀπεξενούτο ὁσημέραι αὐτῆς
καὶ ἐγένετο σκεπτικός. Ἐπειδὴ δὲ οὔτε παρὰ τῷ Μαιμωνίδῃ οὔτε
ἐν ταῖς « καββαλικάῃς φλυαρίαις » εὔρισκε τὰς ποθουμένας ἐξη-
γήσεις καὶ τῶν ἀποριῶν τὰς λύσεις, ἐτράπη εἰς τὴν μελέτην τῶν
συγγραμμάτων τοῦ Καρτεσίου καὶ τὴν σπουδὴν τῆς φυσικῆς·
ὡσαύτως φαίνεται πρωτίμως οἰκειωθείς πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Βρούνου
καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Βάκωνος καὶ τοῦ Ὁββεσίου. Ἰδίᾳ τὰ
συγγράμματα τοῦ Καρτεσίου ἐπόρισαν τῷ νέῳ ἱκανὴν ἀποπλή-
ρωσιν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀξιώσεων καὶ ἐβοήθησαν αὐτῷ ἐν ταῖς
ἀπορίαις· διὸ καὶ ὕστερον ἔλεγεν ὅτι τὴν φιλοσοφικὴν γνῶσιν
ἠρύετο ἐκ τῶν ἔργων ἐκείνου². Ἡ ἀνάγκη τῆς μελέτης τῶν πρω-
τοτύπων ἔργων τοῦ Γάλλου φιλοσόφου καὶ ἡ μετὰ χριστιανῶν
ἀναστροφή ἐπέβαλον τῷ Σπινόζᾳ τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἑλληνικῆς
καὶ μάλιστα τῆς λατινικῆς γλώσσης³, ἧς ἔνεκα ἐμαθήτευσεν ἐν τῇ
Σχολῇ τοῦ ἱατροῦ καὶ φιλολόγου Φραγγίσκου van den Ende,
ὀνομαστοῦ ἐπὶ πολυμαθία καὶ φημιζομένου ὅτι ἐνεποίει εἰς τοὺς
μαθητὰς ἐπικινδύνους θρησκευτικὰς δοξασίας⁴. Ἐκμαθῶν δὲ τὴν

1. Εὐλόγως ἡ πρώτη μόρφωσις ἡ ἰουδαϊκὴ θὰ ἐνεποίησεν αὐτῷ τὴν ἐν-
νοιαν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἡ μόνη ἀπειρος οὐσία καὶ θὰ μετέδωκε τι ἐκ τῆς ἀνατο-
λικῆς καὶ μυστικῆς τάσεως.

2. Κατ' ἐξοχὴν ἠρεσκεν αὐτῷ τὸ ἀξίωμα τοῦ Καρτεσίου, καθ' ὃ οὐδὲν
πρέπει νὰ θεωρῆται ἀληθές, ἂν μὴ ἀποδεικνύηται διὰ λόγων βεβαιωτάτων.

3. Ὁ Σπινόζας φαίνεται ἔχων θαυμαστὴν εὐκολίαν περὶ τὴν ἐκμάθησιν
γλωσσῶν· διότι, πλὴν τῆς ἑβραϊκῆς καὶ τῶν ἐνδόξων δύο γλωσσῶν, ἐγίνωσκε
τὴν πορτογαλικὴν καὶ τὴν ἰσπανικὴν, τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν ἰταλικὴν, τὴν
ὀλλανδικὴν καὶ τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν.

4. Ὁ Colerus διηγεῖται ὅτι ἐν τῇ « Σχολῇ τοῦ Σατανᾶ », ὁ Σπινόζας
ἐγνώρισε τὴν θυγατέρα τοῦ διδασκάλου Κλάραν Μαρίαν, οὐχὶ μὲν περικαλλῆ
ἀλλὰ λογίαν καὶ διδάσκαλον τῆς λατινικῆς, φιλόμουσον καὶ φαιδρᾶν, πρὸς ἣν
ἐκεῖνος διετέθη συμπαθῶς, ἀλλ' ὑπῆρξεν ἀτυχῆς ἐν τῷ ἔρωτι. Πλὴν ἡ ἀκρί-
βεια τῆς εἰδήσεως σφόδρα ἀμφισβητεῖται.

λατινικήν ἐμελέτησε, πλὴν ἄλλων, παλαιότερους τε καὶ νεωτέρους σχολαστικούς φιλοσόφους.

Ἀποβολὴ ἐκ τῆς συναγωγῆς.—“Ὁσω ὠριμώτερος ὁ Σπινόζας ἐγένετο καὶ ζωηρότερον συνησθάνετο τὸν πρὸς γνῶσιν τῆς ἀληθείας πόθον, τοσούτῳ σαφέστερον διέβλεπεν ὅτι τὰ ἰουδαϊκὰ συγγράμματα δὲν ἐστηρίζοντο ἐπὶ βάσεως ἐπιστημονικῆς καὶ ὅτι τὰ βιβλία τῆς καββάλας δὲν ἐπῆρκουν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων. Εἰλικρινῆς δ’ ὢν καθ’ ὑπερβολὴν καὶ ἐχθρὸς τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ὑποκρίσεως δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποκρύψῃ τὰς οἰκείας πεποιθήσεις οὐδὲ νὰ προσποιῆται ἐμμονὴν ἐν τοῖς παραδεδομένοις καὶ ἀφοσίωσιν εἰς τὰ ὑπὸ τῶν ὁμοφύλων πιστευόμενα. Ἡ περὶ τὰ θρησκευτικὰ φρονήματα μεταβολὴ ἐξεδηλώθη κατὰ πρῶτον διὰ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τῆς Συναγωγῆς. Μετὰ λύπης δὲ παρετήρησαν οἱ Ἰουδαῖοι τὴν μεταβολὴν καὶ τὴν μετὰ χριστιανῶν ἀναστροφὴν τοῦ Σπινόζα, οὗ ἡ θρησκευτικὴ ἀποστασία θὰ ἔβλαπτε πολὺ τὸν ἐν Ἀμστελοδάμῳ ἰουδαϊσμόν. Πρὸς ἀποτροπὴν λοιπὸν αὐτῆς πᾶσαν μετῆλθον μέθοδον, ἀλλὰ ματαίως· διότι οὔτε αἱ ἀπειλαὶ καὶ οἱ προπηλακισμοὶ¹ οὔτε αἱ ὑποσχέσεις καὶ αἱ χρηματικαὶ προσφοραὶ² οὔτε ἡ δολοφόνος ἀπόπειρα³ ἐπέτυχον νὰ ἐπαναγά-

1. Ὁ Σπινόζας εἰσήχθη πρὸς ἀνάκρισιν εἰς τὴν Συναγωγὴν, ἐνθα προσελθόντες ψευδώνυμοί τινες φίλοι πολλὰ ψευδῆ κατεμαρτύρησαν αὐτοῦ ἐπικαλούμενοι ὅσα οὗτος δῆθεν εἶπεν ἐν συνεντεύξει. Καὶ ἤκουσε μὲν ἐκεῖ πολλὰς ἀπειλὰς καὶ ὕβρεις παρὰ τῶν δικαστῶν, ἀλλ’ ἐπέδειξε ψυχραιμίαν καὶ ᾤκτιρε τὴν εὐπιστίαν τῶν ὑβριστῶν.

2. Ἀφοῦ αἱ ὕβρεις καὶ αἱ ἀπειλαὶ ἐδείχθησαν ἀνωφελεῖς, ἐγένετο προσφυγὴ εἰς ἄλλους ἠπιωτέρους τρόπους, ὅπως πεισθῆ ὁ Σπινόζας, ἂν μὴ ἐμμείνη ἐν τῇ πίστει, τοῦλάχιστον νὰ μὴ ἀποστῆ τοῦ ἰουδαϊσμοῦ. Οἱ ῥαββῖνοι δηλαδὴ προσέφερον αὐτῷ ἐτήσιον μισθὸν χίλια φιορίνια, ἐὰν ἤθελε νὰ μείνῃ ἰουδαῖος καὶ νὰ ἐπισκέπτηται ἐνίοτε τὴν Συναγωγὴν. Ἄλλ’ οὗτος ἠρνήθη ἐπειπὼν ὅτι τὴν προσφορὰν καὶ δεκαπλασίαν δὲν δέχεται, διότι δὲν ζητεῖ χρήματα ἀλλὰ τὴν ἀλήθειαν.

3. Θεομανῆς τις (φανατικὸς) ἰουδαῖος ἀπεφάσισε νὰ δολοφονήσῃ τὸν Σπινόζαν καὶ καιροφυλακήσας κατὰ τινα ἐσπέραν ἐπλησίασε πρὸς αὐτὸν καὶ κατήνεγκε τὸ ἐγχειρίδιον· ἀλλ’ οὗτος δεξιῶς κινηθεὶς ἀπέφυγε τὸ πλήγμα καὶ ἐσώθη.

γωσι τὸν ἄνδρα εἰς τὴν προτέραν ὁδόν. Καὶ τότε τὸ συνέδριον τῆς Συναγωγῆς ἀπέταξε τὸν ἀποστάτην ἀπὸ τῆς ἰουδαϊκῆς κοινότητος (ἐποίησεν ἀποσυνάγωγον), ἀφοῦ ἐν τελετῇ ἀπήγγειλε τὸ μέγα ἀνάθεμα (τῷ 1656).

Ἐπιστημονικὴ ἐνέργεια.—Ὁ Σπινόζας ἠρκέσθη εἰς διαμαρτυρίαν, ἐν ἰσπανικῇ γλώσσει γραφεῖσαν¹, καὶ ὡς μὴ ὦν ἤδη ἰουδαῖος ὠνόμαζεν ἑαυτὸν ἔκτοτε, ἀντὶ Βαρούχ, Βενέδικτον². Εὐθὺς μετὰ τὸ ἀνάθεμα κατέλιπε τὸ Ἀμστελόδαμον καὶ κατόκησεν ἐπὶ τέσσαρα ἔτη (1656 - 1660) ἐν ἐπαύλει φίλου τινός, κειμένη παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἄγουσαν ἐξ Ἀμστελοδάμου εἰς Ὀδερκέρκην, τῷ δὲ 1660 ἦλθεν εἰς τὴν πολίχνην Rijnsburg (πλησίον τοῦ Λουγδούνου (Leiden)), ἐνθα ἔμεινε τρία ἔτη οἰκῶν ἐν χθαμαλῷ οἰκίσκῳ. Ἡ πολίχνη ἦτο ἔδρα Ἀρμινιανῶν καὶ Μεννανιτῶν³, καλουμένων Κολλεγιανῶν ἕνεκα τῶν τελουμένων συναθροίσεων αὐτῶν (collegia). Ἐν αὐτοῖς εἶχε πολλοὺς φίλους, πολλοὺς δ' ὡσαύτως καὶ πάσης τάξεως φίλους καὶ θαυμαστάς εἶχεν ἐν Ἀμστελοδάμῳ, φυσικοὺς μάλιστα καὶ ἰατρούς, ὡς τὸν Σίμωνα de Vries καὶ τὸν Λουδοβῆκον Meyer. Πρὸς τοὺς φίλους δ' εἶχεν ἐπικοινωνίαν καὶ ἀνεκοινοῦτο τὰς σκέψεις, αἵτινες παρεῖχον ἀφορμὴν εἰς συζητήσεις καὶ ἐρεῦνας, οὕτω δὲ προῆλθον τὰ πρῶτα διαγράμματα τοῦ ὕστερον ἐν τῇ Ἠθικῇ ἐξεργασθέντος φιλοσοφήματος. Ὁ Σπινόζας διδάσκων, καιροῦ δοθέντος, κατ' ἰδίαν μαθητὰς δὲν εἰσῆγεν αὐτούς, ἂν μὴ εὕρισκεν ὠρίμους, εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ φιλοσοφίαν, ἀλλ' ἠρκεῖτο νὰ διδάσκη τὴν φιλοσοφίαν τοῦ

1. Τότε ἔγραψε λατινιστὶ τὴν Ἀπολογία (Apologia), ἐξ ἧς μόνον μικρὰ τινὰ ἀποσπάσματα περιεσώθησαν.

2. Ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ Σπινόζας ἠσπάσατο τὸν χριστιανισμὸν δὲν εἶναι ἀληθής. Βέβαιον εἶναι μόνον ὅτι ἐφοίτα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' οὔτε διὰ βαπτίσματος οὔτε δι' ἄλλης ἐκκλησιαστικῆς πράξεως φαίνεται προσχωρήσας εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν.

3. Οὗτοι ἦσαν ὀπαδοὶ τοῦ Ἀρμινίου καὶ τοῦ Μέννα, αἵρετικῶν θεολόγων ἐν Ὀλλανδίᾳ.

Καρτεσίου¹. Οὕτω χάριν τινὸς μαθητοῦ ἐξεργάσθη τὸ δεύτερον καὶ ἐν μέρει τὸ τρίτον μέρος τῶν Ἀρχῶν τοῦ Καρτεσίου κατὰ τὴν συνήθη ἐν τῇ γεωμετρίας μέθοδον. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐποίησε γνωστόν εἰς τοὺς ἐν Ἀμστελοδάμῳ φίλους, οἵτινες παρώρμησαν αὐτὸν νὰ ἐκδώσῃ ἐπεξεργαζόμενος παραπλησίως καὶ τὸ πρῶτον μέρος. Ὄντως συμπληρώσας τὸ ἔργον καὶ προσαρτήσας ἐρμηνευτικὸν ἐπίμετρον ἐπεμψε πρὸς τὸν φίλον Meyer, ὅστις ἐξέδωκε τοῦτο τῷ 1663².

Ἴνα εὐρίσκηται ὁ Σπινόζας πλησίον τῶν ἐν Χάγῃ πολυαρίθμων φίλων, μετώκησε τῷ 1663 εἰς τὸ προάστειον Voorburg, ἐνθα ἔμεινε μέχρι τοῦ 1669· τέλος παρορμηθεὶς ὑπὸ τῶν φίλων ἦλθεν εἰς αὐτὴν τὴν Χάγην, ἐνθα διέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου. Διῆγε δὲ βίον ἀπλοῦν καὶ πενιχρόν, ποριζόμενος τὰ πρὸς τὸ ζῆν, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, ἐκ τῆς λεάνσεως ὀπτικῶν ὑάλων, ὅπερ ἔργον ὤφειλεν εἰς τὸ σοφὸν παράγγελμα τοῦ Ταλμούδ, ἵνα πᾶς λόγιος Ἰουδαῖος ἐκμανθάνῃ τινὰ χειροτεχνίαν³. Χρημάτων προσφο-

1. Ἀπηγόρευεν εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ παρέχωσι τὰ χειρόγραφα εἰς φίλους αὐτῶν, ἂν μὴ πρότερον ἐπέιθετο περὶ τοῦ ἤθους καὶ τῆς ἱκανότητος τούτων. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ πρὸς τὸν Λεϊβνίτιον, εἰς ὃν αὐτὸς ὁ Σπινόζας μετὰ μακρὰν γνωριμίαν, ἐπέδειξε τὸ κύριον ἔργον.

2. Τὸ ἔργον ἐπεγράφετο « *Renati Des Cartes Principiorum philosophiae pars prima et secunda more geometrico demonstratae* ». Εἰς τοῦτο, οὗ προετάχθη πρόλογος τοῦ ἐκδότου Meyer, προσηρτήθη τὸ ἐν ὀλίγαις (14) ἡμέραις ὑπὸ τοῦ Σπινόζα παρασκευασθὲν ἐπίμετρον ἐπιγραφόμενον « *cogitata Metaphysica* ». Οὕτω τὸ βιβλίον ἐπιγράφεται « *Renati Des Cartes, principiorum philosophiae pars I καὶ II more geometrico demonstratae, per Benedictum de Spinoza, Amstelodamensem, accesserunt ejusdem Cogitata metaphysica... 1663.*

Ὁ γράψας τὸ βιβλίον οὔτε ἦτο Καρτεσιακὸς οὔτε ἤθελε νὰ ἐκληφθῆ τοιοῦτος· διὸ καὶ ἐδέησε νὰ δηλώσῃ ὁ ἐκδότης ἐν τῷ προλόγῳ ὅτι ὁ συγγραφεὺς δὲν ἐξαγγέλλει τὰς ἰδίας αὐτοῦ θεωρίας οὐδὲ συμφωνεῖ κατὰ πάντα τῷ Καρτεσίῳ. Ἄλλως δὲ αὐτὸς ὁ Σπινόζας ὡμολόγησεν ἐν ἐπιστολῇ ὅτι συνέταξε τὴν ἐκθεσιν ταύτην χωρὶς νὰ πρεσβεύῃ τὸ παράπαν τὴν καρτεσιακὴν θεωρίαν.

3. Κατ' ἄλλους τὴν τέχνην τῆς λεάνσεως ὤφειλεν ὁ Σπινόζας εἰς τὴν οἰκείωσιν αὐτοῦ πρὸς τὴν νεωτέραν Φυσικὴν.